

GÖKHAN KAYA
Osmanlı Demokrat Fırkası
(Fırka-i İbad)

GÖKHAN KAYA 1971'de Ankara'da doğdu. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 1994'te mezun oldu. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yakınçağ Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı.

İletişim Yayınları 1662 • Araştırma-İnceleme Dizisi 275

ISBN-13: 978-975-05-0956-8

© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2011, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ "Osmanlı'da ilk seçimler, Haşimpaşa semti",

M. Lix (*Le Monde Illustré*, 1877)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

BASKI ve CILT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÖKHAN KAYA

II. Meşrutiyet Döneminin
Demokratları

**Osmanlı
Demokrat
Fırkası**
(Fırka-i İbad)

Babam Fevzi Kaya'ya...

hatırlarım bir akşam bir yokuşa durmuştum
iri atlarımız macardı, dantellerimiz alman

ne göksu'da bülbül dinlemek ne abdülhak şinasi bey
ıpılık bir sevgi geçerdi ara sıra içimden o zaman

siz ne zaman öldünüz allah aşkına yani ne zaman
kirli karlar bile erimemişti haber yoktu nisandan

...

o günlerde her şey akıp giderdi biz de şaşardık
hürriyet meşrutiyet otuz bir mart falan filan

“salihat-ı nisvandan Saffet hanımefendi'ye”

TURGUT UYAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	15
GİRİŞ	21
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARLAMENTERİZM'E GEÇİŞ	51
İç ve dış anayasal gelişmelerin birikimi ve etkisi.....	51
Kurumsal muhalefetten kavramsal gelişime	56
Kanun-i Esasî'nin ilanı ve Osmanlı Meclis-i Mebûsanı	67
İKİNCİ BÖLÜM	
II. MEŞRUTİYET'İN SİYASİ HAYATINI ETKİLEYEN DİNAMİKLER	83
Sosyal ve ekonomik durumun yarattığı bilinç.....	83
Siyasal muhalefetin yönü ve niteliğinin yarattığı hava	90
Siyasetin toplumsallaşması.....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEMOKRAT FIRKASI (FIRKA-İ İBAD)	107
Fırka'nın kuruluşu ve kurucular.....	107
Fırka'nın dahili nizamnamesi ve siyasi programı.....	114
Fırka'nın çalışmaları.....	127
Örgütlenme	127
<i>Meclis-i Mebûsan'da Osmanlı Demokrat Fırkası</i>	131
<i>Fırka'nın gazeteleri</i>	138
<i>Fırka'nın siyasi hayatı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti</i>	140
Fırka'nın sosyal ve ekonomik görüşleri.....	158
<i>Çalışma hayatı ve çalışanlar</i>	158
<i>Dış ekonomik bağımlılık ve dış siyaset</i>	164
<i>Eğitim-öğretim</i>	173
<i>Tarım, ticaret ve sanayi</i>	176
<i>Tarım</i>	176
<i>Ticaret</i>	181
<i>Sanayi</i>	184
Fırka'nın siyasal görüş ve düşünceleri.....	188
<i>Demokrasi</i>	188
<i>İttihâd-ı anâsır</i>	198
<i>Parlamentarizm</i>	202
<i>Örgütlenme</i>	204
SONUÇ	209
EKLER	219
EK 1: Osmanlı Demokrat Fırkası	
Hukûk-u İbad Hâkimiyet-i Âmme / Fırka-i İbad /	
Yeni Genç Demokrat Fırkası Nizâm-nâme-i Dahilîsi.....	221
EK 2: Osmanlı Demokrat Fırkası Siyasi Programı	231
KAYNAKÇA	235

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
Blz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA. DH. EUM.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Emniyet-i Umumiye
BOA. DH. EUM. KADL.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemî
BOA. DH. İD.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti İdare
BOA. DH. MKT.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî
BOA. DH. MUİ.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Dahiliye Muhaberat-ı Umumi İdaresi
BOA. EUM. MEM.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurîn Kalemî
BOA. HR. SYS.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
BOA. İ. DUIT.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi İradeler Dosya Usulü

BOA. İ. HB.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi İradeler Harbiye
BOA. İ. MF.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi İradeler Maarif
BOA. MF. MKT.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemî
BOA. Y. EE.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı
BOA. Y. MTV.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
BOA. Y. PRK. EŞA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Maruzatı
BOA.Y. PRK.TKM.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği
C.	cilt
çev.	çeviren
d.	devre
Haz.	Hazırlayan
MTSD	Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce
MMZC	Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi
ODFND	Osmanlı Demokrat Fırkası Nizâmnâme-i Dahilî
ODFSP	Osmanlı Demokrat Fırkası Siyasi Programı
TCTA	Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi
s.	sayfa

ÖNSÖZ

Doktora tezi olarak tasarlanan ve yazılan bu araştırmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin doğrudan ya da dolaylı desteğini gördüm. Doktora ders aşamasında, özellikle 19. yüzyıl Osmanlı dünyasını kavramamda emeği bulunan Prof. Dr. Musa Çadırcı'ya; yerinde müdahaleleriyle çalışmaya devamlı desteğini veren Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na; aydınlatıcı konuşmalarına, moral veren tavır ve sözlerinden ötürü danışmanım Doç. Dr. Selda Kılıç'a ve Doç. Dr. Bekir Koç'a teşekkür ederim.

Araştırmanın yazıya dökülmesinde ortaya çıkan teknik sınırları aşmamda büyük yardımları olan Doç. Dr. Ayten Alkan'a; verdikleri moral destekten dolayı İbrahim Gülşen'e, Caner Sağır'a, Mehmet Sağlam'a, Emre Koçak'a, Cem Kösebalaban'a, Cihat Yazıcı'ya, Bülent Baran'a ve diğer arkadaşlarıma; en nihayetinde, tam olması gereken zamanda, yüzünden hiç eksilmemesini dileyeceğim gülümsemesiyle, sirayet eden dinamizmiyle yanımda olan Figen Karaboğa'ya teşekkür ederim.

Çalışmanın kitaplaşması için gösterdiği yakın ilgi ve yar-

dımseverliği için Tanıl Bora başta olmak üzere İletişim Yayınları'nın çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırmanın yazım aşamasında ani ölümüyle yeri hiçbir zaman doldurulamayacak bir boşluk bırakarak ebediyete intikal eden babam Fevzi Kaya'ya ve aileme hiç bitmeyen desteklerinden dolayı minnettarım. Onların desteği olmasaydı bu araştırma zor yazılırdı. Yazıldı, başta babama ve aileme müteşekkiriğim ve borcum biraz daha arttı...

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

19. yüzyıl 6ncesinden gelen geleneksel Osmanlı siyasal düşünce ve pratikleri, olarak okunabilecek birikimin izlerinin etkisi; bilhassa belirtilen yüzyılın ıslahatçı karakterinin Fransız Devrimi'yle dünyaya yayılan 6zgrlk, eşitlik, kardeŐlik gibi modern siyasal düŐüncelerle etkileŐime girmesiyle, d6nŐme uŐramıŐtır. Bu ıslahat karakterinin, bir yandan 19. yüzyıl Balkan milliyetçiliŐini ve Mısır Meselesi gibi sorunları 6nlemeye y6nelik 6areleri içinden 6ıkartma 6abası, diŐer yandan bütün bu modern siyasal düşünce ve nosyonların bu karakterin içeriŐine eklenerek onu deŐiŐtirmesi ve en nihayetinde bütün bu tarihsel sürecin II. Meşrutiyet'in İlâni'yle gelen 6zgrlkç havayla somutlaŐıp, toplum siyasallaŐmasının a6ık kanıtları olan siyasal parti, dernek ve cemiyetlerin ortaya 6ıkması, modern anlamda Osmanlı siyasal alanının oluşmasında doŐrudan etkili olmuŐtur.

Siyasal alan kavramının tanımı ve içeriŐini kullanarak bu alanın siyasal faillerinin genel bir 66zmlenmesinin peŐinden gitmekle; II. Meşrutiyet'in İlâni'yle adeta siyasal parti, cemiyet, dernek ve kuruluŐ patlamasına maruz kalan Osmanlı si-

yasal alanının faillerinden biri olan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın, belirtilen siyasal alan içinde nerede olduğunu ve bu konumunun Türk tarihinde ilk defa siyasal anlamda kullanılan demokrasi düşüncesiyle ilişkisini ve belirleyiciliğini anlamaya çalıştık.

Fırka'yı ele alırken, sadece siyasal bir düşüncenin somutlaşmış hali olarak değil, hangi toplumsal, ekonomik, siyasal süreçlerin "demokrasi" adıyla belirmiş bir siyasal partinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu; partiye adını veren demokrasi kavramına, kazanılmış ve aktarılmış geleneksel Osmanlı siyasal pratiklerinin, becerilerinin ve alışkanlıkların geçmişten gelen izleklerinin etkisinin olup olmadığını, eğer varsa bu etkinin aldığı yeni biçimleri, bu biçimlerin nasıl ve niçin değiştiğini; her toplumsal olgu ve olayın kırılmalar kadar süreklilikleri de yansıttığını, iç ve dış gelişmelerin belirleyiciliklerini, etkilerini gözeterек mutlaka tarihsel gelişmelerin doğrudan ya da dolaylı sonuçlarının üzerine inşa olduğu düşüncesinden yola çıktık.

Tezin konusu olan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın, II. Meşrutiyet'in siyasal hayatında ortaya çıkma süreci ve nedenlerini, yerini, dönemin baskın siyasal gücü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisini dikkate aldık.

Partinin Dahili Nizamnamesi, Siyasi Programı, gazetele-
rindeki yazılar, parti mensubu kişilerin anıları eşliğinde, demokrasi kavramını ilk kez kullanan siyasal örgüt olmasından mülhem, başta bu kavramı algılama biçimini, içeriğini nasıl doldurduklarını, dayanmak istediği kesimleri niye ve ne için seçtiklerini olabildiğince gün ışığına çıkarma gayretini güderken; diğer konulardaki düşüncelerini, örgütlenme gücünü, hükümete yaptığı muhalefeti hangi amaç, ilke ve değerlere dayandırdığını da göz ardı etmemeye çalıştık.

Çalışmamızda, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün dinamik, birbirini belirleyen ancak bu belirlenimde siyasal

alanın içinin ne tür yapılandıran –yapılar olarak “habitus”un içeriğini oluşturan pratik, beceri, alışkanlıklardan– oluştuğunu; dolayısıyla bu “alan” kavramının sağladığı olanaklar ışığında; özellikle 19. yüzyılda oluşmaya başlayan, 1908 Meşrutiyet’in ilanı ile somut ve epey canlı, dinamik hale gelen Osmanlı siyasal alanını, Meşrutiyet’in ilanı ile gelen iyimserliğin doğurduğu umutlar ile geçmişten getirilen siyasal, kültürel yapıların kesişme ve ayrışma noktalarını, bağınıtlarını; Osmanlı yüksek tabaka insanları dahil olmak üzere toplumun geniş kesimlerini oluşturanların siyasete dair temel algısı olan ve en iyi, “siyaseten katl” terimiyle ifade edilen siyasetin korkutuculuğundan, siyaset konuşmaya, buradan da siyasal temsile ve en nihayetinde siyasal cemiyet, parti kurmanın yaygınlığında gözlemlenebilecek olan siyasal bilincin evrimleşen biçimlerini; alanın içinde yer kapmak olarak da işaretlenebilecek muhalefet etmenin içeriğini kendi çalışma konumuz olan Osmanlı Demokrat Fırkası’nın özgül konumuyla beraber anlamaya çalıştık.

Türk siyasal hayatının en renkli, en çoğul, en canlı, en üretken dönemi olan II. Meşrutiyet Döneminin, Osmanlıları siyasal dernek, cemiyet, parti kurmaya sevk eden faktörleri de; en baskını olmasına rağmen sadece devleti kurtarmak amacıyla değil, epey uzun sürmüş siyasal bilincin evrimiyle, dönemin toplumsal koşullarının ortaya çıkardığı gerçekliklerin bir sonucu olarak görmeye gayret ettik.

II. Meşrutiyet’in siyasal hayatının partilerini, siyasal akımlarını yaptığı çalışmalarla serimleyen Tarık Zafer Tunaya, Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) hakkında ilk ve sonunda son defa yazan kişidir.

Tunaya’nın 1949 tarihli, “Türkiye’de İlk Demokrat Parti: Osmanlı Demokrat Fırkası” adlı makalesinde Fırka’dan ilk kez ayrıntılı olarak bahsetmesi ve ilk bilgileri vermesi üzerine Fırka’nın o esnada yaşayan üyelerinden Bezmi Nusret

Kaygusuz ve Fuad Şükrü Dilbilen'den kendisine gelen ek bilgiler ışığında Fırka'yı, "Türkiye'de Siyasal Partiler" kitabında daha da genişleterek yeniden yazmıştır. Tunaya'nın yazdıkları dışında Fırka, hiç araştırılmamıştır. Fırka'ya dair yazılan ya da doğrudan Fırka'yla olmasa da, onun da içinde bulunduğu II. Meşrutiyet'in siyasal gelişmelerini ve oluşumlarını ele alan Şükrü Hanioglu'nun ve Ali Birinci'nin çalışmalarında, Tunaya'nın yazdıkları temel alınır.

Ali Birinci'nin "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" adlı eserinde, Osmanlı Demokrat Fırkası'nın katıldığı "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" konu edinildiğinden, Fırka'nın gazetelerinden ve Bezmi Nusret'in anılarından, bu katılmayla ilgili yazılardan bahsedilmiştir.

Şükrü Hanioglu'nun, "Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi" kitabında, Abdullah Cevdet'in Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurucusu olması hasebiyle, bu kuruculuğuna yine Fırka'nın çıkardığı gazetelerdeki yazılar ele alınarak değinilir. Cevdet'in siyasal düşünceleri ve rolü içinde Fırka'nın yeri genel bir değerlendirme içinde kısaca irdelenir.

Tunaya dışında Fırka'nın herhangi bir çalışmaya konu edilmemesi bir eksikliktir. Bu eksikliğin en önemli nedenlerinden biri, Türk siyasal hayatının bu en çoğul döneminde irili ufaklı siyasal oluşumları göz ardı edilerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na odaklanması, bu iki makro gücün ve onların temsil ettiği değer ve ilkelerin, savundukları düşüncelerin değişik biçimler altında halen sürmekte olduğuna dair kabul edilmiş yargıdan kaynaklanır. Oysa ki, bu iki gücün savundukları siyasal düşüncelerin henüz oluşmakta olduğunun getirdiği esneklikle, olabildiğince geniş bir tabana dayanma isteğinin zorlamasıyla şekillenmeleri, onları düşünsel, değer ve ilke ya da uzun dönem politik çözümler üretme anlamında tutarlı olmaktan

ziyade her koşulda iktidarı istemeye doğru yöneltmiştir. Siyasal, düşünsel anlamda tutarlılık bu tür makro güçlerden ziyade daha küçük çaplı partilerde gözlemlenir bir olgu olması, bu küçük partilerin iktidar isteminden nisbeten bağımsız düşünebilmelerinden kaynaklanmıştır. Bir başka deyişle, yıkılmanın eşiğinde olan bir imparatorluğun partilerinin, aydınlarının derinlikten yoksun yüzer gezer düşüncelerinin iktidar isteğiyle birleşmesi, yukarda belirtilen büyük siyasal partilerin oluşmasında etkili bir faktörken; daha küçük çaplı partilerin diğerlerine oranla tutarlı sayılabilecek düşünce ve değerleri, hatta Osmanlı toplumuna dair tahayyül ettikleri sonuçsuz kalmış çabalar gibi gözükümüştür. Ancak bu sonuçsuz kalmış gibi gözükken siyasal parti, oluşum, inisiyatifler yine de önemlidir. Önemlidir çünkü, toplum pek çok değişkenin, failin, tahmin edilemeyecek olanın bir araya gelmesiyle oluşur. O toplumun küçük, sonuçsuz kalmış siyasal oluşumları da o toplumun bir parçasıdır ve parçası olduğu bütüne etki etmiş ya da edecek ya da değiştirmiş ya da değiştirecekse o bütünün tümü hakkında olabildiğince bilgi sahibi olmaya çalışmak elzemdir. Bu yüzden sadece baskın, büyük, etkili parti, cemiyet gibi oluşumları çalışmak yeterli değildir. Bütün hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için, bir toplumun siyasal anlamda en çoğul dönemi olan II. Meşrutiyet'in siyasal hayatının küçük partilerini, oluşumlarını, inisiyatiflerini, sonuçsuz kalan siyasal hareketlerini de araştırmak gereklidir.

Çalışmamızda ilk olarak, geleneksel Osmanlı siyasal düşüncesinin değişimine etki eden, görünür nedenler olarak içte devletin bekası için ıslahat pratiklerinin oluşturduğu birikimin etkisini; dışta toprak kayıplarından başlayan sürecin, Balkan milliyetçiliğiyle artık askeri boyuttan çıkıp içeriye de etki edip dönüştüren siyasal düşüncelerin dinamizminin sonuçları olan parlamento, temsil, modern anlamda

hak, hukuk, özgürlük, eşitlik gibi kavramların, daha zor görünür olan geniş halk kesimlerinin siyaset yapma olarak adlandırılabilir pratik ve tavırlarıyla yan yana gelmesini anlamak için yazılmış eserlerden yararlandık.

Genel eserlerden başka, Fırka'nın kendisi ve Fırka'yla ilişkili olan kişiler hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden çıkardığımız belgelerden; sayıca epey çeşitlilik gösteren bizzat Fırka'nın çıkardığı gazetelerden; Fırka'nın kurucusu olan İbrahim Temo'nun ve en faal Demokratlardan olan Fırka'nın katipliğini de yapmış Bezmi Nusret Kaygusuz'un anılarından; yine Fırka'nın kurucularından olan Fuad Şükrü Dilbilen'in yazdığı risalelerden; İttihat ve Terakki Cemiyeti desteğindeki İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin Fırka'ya karşı izlediği baskı ve sindirme siyaseti Meclis-i Mebûsan'da konu edildiğinden ve Meclis-i Mebûsan zabıt ceridelerinden yararlandık.